

ŠTÚDIE

EMIL MAZÚR, JÁN URBÁNEK

KATEGÓRIA PRIESTORU V GEOGRAFII

Emil Mazúr, Ján Urbánek: The Category of Space in Geography. Geogr. Čas., 34, 1982, 4; 28 refs.

The basic theoretical and also methodological problems in geography as well as the problems of applying geographical findings are connected with the notion „geographical or also landscape space“. In spite of this fact, this notion has not yet been defined unambiguously. In the study the possibilities are outlined how to conceive this notion as a notion relational consistently. It may be conceived as qualitatively empty absolute space. Besides, it may be conceived as related to the individual elements of the landscape in the form of various force fields. Finally, it may be conceived also in relation to the totality of landscape elements, to the totality expressed by synergetic principle. Within this relation the landscape space assumes character of a relative space in the form of a movable structured continue. Thus such a conceived space may be considered as landscape space in the full sense of the term.

ÚVOD

V poslednom čase sa stále častejšie stretávame s problematikou krajiny. Táto problematika však nadobúda rôzne podoby. Raz má podobu problému využitia zdrojov nachádzajúcich sa v krajine, druhý raz sa pozornosť zameriava zďaľanlivo opačným smerom, smerom na rôzne problémy ochranárske. Inokedy sa zasa do popredia dostáva široká paleta otázok spojených so životným prostredím človeka. Je takmer zbytočné zdôrazňovať, že k takej širokej problematike sa musí vyjadrovať celý rad rôznych vedeckých disciplín. Každá z týchto disciplín však rieši iba svoje problémy, hovorí svojim špecifickým jazykom, používa úzko špecializované pojmy. Je preto logické, že sa stále výraznejšie prejavujú snahy neriešiť iba jednotlivé, v podstate izolované problémy, ale riešiť ich v rámci celku, ako systém navzájom súvisiacich problémov. Inými slovami, je to snaha o syntetický výskum krajiny.

Hlasy volajúce po takomto výskume sú vskutku stále silnejšie. Jednotlivé disciplíny totiž vidia, že nepokrývajú celú problematiku krajiny, že táto problematika ďaleko prekračuje ich hranice. Preto dnes prevláda presvedčenie, že krajina je celkom, systémom, ktorý treba skúmať metódami syntézy. Realizovať túto oprávnenú a všeobecne akceptovanú, no z hľadiska metodologického

veľmi náročnú požiadavku, znamená opustiť všetky úzko špecializované pojmy a vytvoriť pojmový aparát, ktorý by dovolil vyjadriť celostnú povahu krajiny, vyjadriť princípy, podľa ktorých sa jej prvky organizujú do celku.

V tomto smere sa však dosiaľ urobilo pomerne málo. Málokto špecializovaná disciplína je ochotná prekročiť svoje tradičné úzke hranice. Vzniká tak výrazný paradox medzi tým, čo sa o krajine hovorí, a tým, ako sa s krajinou ako predmetom vedeckého výskumu narába. Stále sa zdôrazňuje skutočnosť, že krajina je systémom, no jednako sa krajina stále skúma takými metódami ako keby systémom nebola. Na dosiahnutie vytýčeného cieľa — na poznanie krajiny ako systému — sa používajú metódy, ktoré k nemu nevedú. Pre súčasný krajinársky výskum je pohyb v tomto bludnom kruhu dosť typický.

Špecializované disciplíny používajú svoj úzky pojmový aparát. Okrem toho však používajú aj niektoré pojmy, ktoré sú mnohým disciplinám spoločné. Sú to takzvané „fundamentálne pojmy“. Tieto pojmy však nestoja — asi práve pre svoju všeobecnosť — v centre pozornosti jednotlivých špecializovaných disciplín. Na druhej strane, z hľadiska synteticky orientovaného výskumu, môžu nadobúdať význam naozaj zásadný. Jedným z týchto pojmov je pojem priestoru. Predložená štúdia sa pokúša poukázať na jeho význam pri výskume krajiny.

Prakticky v každej definícii predmetu geografie, od jej zrodu až po súčasnosť, je pojem priestoru obsiahnutý prinajmenej v implicitnej podobe. Obsahuje ho každá geografická práca. Napriek tomu, geografia nedospela k explicitnej a jednoznačnej definícii priestoru. Nedefinovala jasne „svoj priestor“, nepovedala, čo je to *geografický, resp. krajinný priestor*, ani čo máme pod týmto termínom vlastne rozumieť. Tento nedostatok má rad dôsledkov v podobe rôznych nedorozumení a omylov. Nepriaznivo sa prejavuje v geografickej teórii, metodológii i aplikácii.

Pojem „krajinný priestor“ je *pojmom vzťažný*. Vyskytuje sa vždy v určitom kontexte ako súčasť širšieho systému pojmov. V rámci tohto systému nadobúda svoj význam a zmysel. V geografii možno rozlíšiť niekoľko takýchto systémov, viaceru spôsobov ako tvoriť pojem „krajinný priestor“. V pozadí každého z týchto spôsobov stojí určitá univerzálna schéma priestoru. Tvorí akýsi kategoriálny základ, či východisko, z ktorého môže geografia vychádzať, budovať svoje pojmy a riešiť svoje problémy. Funkcia týchto schém je blízka funkcii paradigiem v zmysle T. Kuhna [14].

V nasledujúcich statiach sa pokúsime charakterizovať a zhodnotiť základné typy priestorového myslenia v geografii. Pokúsime sa ich aspoň v hlavných črtách začleniť i do historického rámca, nadviazať ich na vývoj geografie i na niektoré trendy vo vede ako celku. Takýto prístup nám potom v závere umožní naznačiť i nové možnosti, nový spôsob ako koncipovať pojem krajinného priestoru.

ABSOLÚTNY PRIESTOR

Pojem priestoru je predovšetkým záležitosťou stupňa poznania [11]. Univerzálna predstava priestoru, ktorú naša generácia najčastejšie a spravidla automaticky prijíma, je dedičstvom určitého myšlienkového okruhu, ktorého korene idú cez Newtona k Euklidovi [11]. V tomto klasickom poňatí je priestor *priestorom absolútnym*. Je synonymom prázdna. V tomto pojme je obsiahnutá pred-

stava neprítomného objektu. Takýto priestor je kvalitatívne prázdny, nepohyblivý a homogénny. Možno ho ľubovoľne deliť na oblasti. Jednotné delenie možno zaviesť pomocou konštantnej miery [21].

Pojem absolútneho priestoru sa formoval predovšetkým na poli klasickej mechaniky. Odtiaľ prenikol na pole iných vied. Tieto ho však prijali spravidla v zjednodušenej schématickej podobe. Takúto univerzálnu schému, ktorá tvorí pozadie klasických priestorových predstáv, načrtol S. Körner [13] a nazval ju *schémou vecí*. Schéma vecí sa skladá z individuí dvoch druhov. Prvou skupinou individuí sa nepohyblivé, kvalitatívne prázdne priestorové oblasti. Druhou skupinou sú pohyblivé veci, ktoré sú (podľa tejto schémy) jedinými nositeľmi vlastností. Priestorové oblasti možno rozlišovať ako plné a prázdne, podľa toho, či sú alebo nie sú zaplnené vecami. Veci možno klasifikovať podľa dvoch druhov vlastností. Podľa danej schémy majú veci jednak vlastnosti priestorové (lokalizáciu v určitej priestorovej oblasti) a jednak vlastnosti nepriestorové, na priestorove nezávislé (farbu, tvrdosť a pod.). Týmto dvom druhom vlastností zodpovedajú i dva druhy pohybu. Prvým druhom pohybu je zmena priestorových vecí, premiestnenie z jednej oblasti do druhej. Druhým typom pohybu je zmena nepriestorových vlastností vecí, čiže zmena vlastností látky. Podľa schémy vecí nespája tieto dva druhy pohybu žiadna závislosť.

Podľa schémy vecí priestor nevystupuje samostatne, ale v koherentnej dvojici *vec-priestor*. Vzťah priestoru a vecí je *vzťahom komplementárnym*. Je to vzťah doplnku, keď priestor je doplnkom vecí. Za komplementárnosťou tohto vzťahu sa skrýva i vzťah *dichotómie*. Oba členy vzťahu, t. j. vec a priestor, nespája žiadna závislosť. Tento vzťah možno považovať za jadro schémy vecí.

Podľa schémy vecí je rozdiel medzi vecou a priestorom rozdielom medzi plným a prázdny. Schéma vecí pozná iba túto alternatívu. Nepozná prechody. Veci sú podľa nej dokonale *nepriepustnými* útvarmi, telesami. Nemôže nastať prípad, žeby sa dve alebo viaceré veci nachádzali na tom istom mieste naraz. Veci v prázdnom priestore vytvárajú súbor v podobe *diskontinua*. Oddelené sú ostrými hranicami.

Dichotómia medzi vecou a priestorom určuje charakter priestoru. Vyplývajú z nej dva dôsledky. Jedným z nich je *pasivita priestoru* voči veciam, ktoré sú v ňom. Schéma vecí pripúšťa, aby sa vec v priestore premiestňovala. Nepripúšťa však, aby zmena polohy vplývala na povahu vecí, nepripúšťa vplyv priestoru na vec. Premiestňujúca sa vec ostáva počas pohybu *identická* sama so sebou. Priestor sa voči veci správa dokonale pasívne. Druhým dôsledkom dichotómie je *absolútnosť priestoru*. Veci v priestore sa môžu podľa schémy vecí meniť i premiestňovať. Priestor však ostáva týmto pohybom nedotknutý, nemení sa. Ostáva nehybným kvalitatívnym prázdnom. Je na veciach nezávislý, absolútny. Podobá sa *konštante*.

Použijeme teraz schému vecí ako vzor. Pokúsime sa podľa nej vytvoriť pojem „krajinný priestor“ a pojmy s ním späté. Veciam zo schémy vecí by mohli dobre zodpovedať rôzne objekty, ako horniny, voda, pôda, vzduch, organizmy, sídla, komunikácie a pod. Tieto objekty by dobre zodpovedali veciam najmä vtedy, ak by sme ich dôsledne chápali ako útvary zložené z rôznych druhov látky, ktoré v priestore nadobúdajú charakter dobre ohraničených telies. Keby sme prijali takúto interpretáciu vecí, tak by sme súbor spomínaných objektov mohli chápať ako *krajinu* a jednotlivé objekty ako *prvky krajiny*. Pravda,

takáto interpretácia krajiny a jej prvkov nie je adekvátnou interpretáciou týchto pojmov. Geografia ich takto ani nechápe. Zo schémy vecí ako vzoru však iná interpretácia nevyplýva.

Priestorovým oblastiam zo schémy vecí by dobre zodpovedali priestorové oblasti vytvorené systémom geografických súradníc (geografickou dĺžkou, šírkou a nadmorskou výškou). Zhoda by bola však dokonalá iba vtedy, keby oblasti vymedzené systémom geografických súradníc boli určené iba číselne, t.j. bez priradenia akýchkoľvek kvalít. Takto poňatý systém priestorových oblastí reprezentuje *krajinný priestor v absolútnom poňatí*.

Ak by sme sa pri tvorbe geografických pojmov takto striktné pridržovali schémy vecí, tak by sa všetky vyššie spomínané vlastnosti schémy preniesli na pole geografie, do jej pojmového aparátu. To znamená, že krajina zložená z prvkov — vecí — by bola *diskontinuálnym* priestorovým útvarom. Krajinný priestor by bol na prvkoch — veciach nezávislý, *absolútny*. Zároveň by bol voči týmto prvkom i dokonale *pasívny*. Premiestňujúce prvky krajiny by boli podľa schémy vecí — počas pohybu — identické samy so sebou. Schéma vecí nevyklučuje možnosť zmeny vlastností krajinných prvkov. Tieto zmeny však treba pripísať vnútornej dynamike samotného prvku. Nemožno ju pripísať zmene polohy prvku. Takúto interpretáciu zmeny krajinných prvkov nemožno podľa schémy vecí pripustiť. Zrušila by sa tým pasivita krajinného priestoru.

Ak by sme — pridŕžajúc sa dôsledne schémy vecí — považovali krajinný priestor za dokonale pasívny útvar, tak by sme museli prijať i dôsledky plynúce z tejto vlastnosti krajinného priestoru. Ak má krajinný priestor zostať pasívny, tak nemožno pripustiť existenciu priestorových závislostí, interakciu medzi susediacimi prvkami krajiny. Ak by takéto závislosti jestvovali, tak zmena polohy prvku by bola i zmenou jeho prostredia. Menil by sa súbor prvkov, s ktorými je daný prvok v interakcii. Takáto zmena polohy by sa musela prejavíť i vo zmene vlastností premiestňujúceho sa prvku. Poloha by vplývala na povahu prvku. To znamená, že predpokladom pasivity krajinného priestoru je neexistencia priestorových väzieb medzi prvkami krajiny. Inými slovami, v absolútne ponímanom krajinnom priestore môžu jestvovať iba vzájomne izolované prvky krajiny, t.j. môže tu jestvovať iba krajina v podobe *krajiny-sumy*. S pojmom „absolútny krajinný priestor“ teda koreluje pojem krajiny — sumy. Táto dvojica pojmov je ekvivalentom dvojice priestor-vec z schémy vecí.

Pokúsili sme sa odvodiť zo schémy vecí pojmy krajinného priestoru, krajiny a krajinného prvku. Ak porovnáme tieto odvodené pojmy s rovnomenými pojmi, ktoré sa formovali na pôde geografie, tak spozorujeme medzi nimi určité zhody i rozdiely. Rozdiely, ktoré si všimneme neskôr budú pre nás dôležitejšie, nakoľko sa v nich prejavuje originalnosť a autonómnosť geografického priestorového myslenia.

V geografickom priestorovom myslení nájdeme predstavy, vychádzajúce z podobného rozlíšenia vecí a priestoru ako schéma vecí. V protiklade ku prázdnenému priestoru rozlišujú krajinné prvky — veci, ktoré tento priestor zaplňajú. Sú to predstavy priestoru „zaplneného vecami“ [22]. Pojem absolútneho priestoru je v týchto predstavách zastúpený systémom geografických súradníc. Tento iba číselne určený systém môže slúžiť ako nástroj abstraknej alebo absolútnej lokalizácie prvkov krajiny. Každému prvkovi krajiny možno priradiť súbor čísel vyjadrujúcich jeho polohu. Priradením týchto čísel sa ne-

mení nič na povahe lokalizovaného prvku, jeho vlastnosti ostanú nezmenené. Podobne sa nič nezmení ani na systéme geografických súradníc. Takto vyjadrená poloha má pre geografiu asi taký význam ako číslica pre matematiku.

Potreba vytvoriť jednotný a nemenný systém priestorových súradníc vznikla už v prvých štátnych útvoroch. Krajinu bolo treba zmerať, parcelovať i inventarizovať a lokalizovať objekty, ktoré sa v nej nachádzajú. Starí Gréci dali týmto priestorovým predstavám pomerne dokonalú podobu. Ptolemaios kladie na svoju mapu, znázorňujúcu vtedajší známy svet, konštantnú sieť matematických súradníc poludníkov a rovnobežiek. Jeho mapa nadobudla veľký význam v období Veľkých objavov. Postupne ako sa objavovali a mapovali kontinenty a moria, ako sa tento priestor vyplňal prvkami krajiny upresňovala sa i sieť súradníc a postupne pokryla celú Zem. Tento proces bol v podstate završený definovaním metra ako konštantnej mierky. Dnes sieť súradníc tvorí kostru každej mapy. Do nej možno presne zakresľovať a mapovať všetky prvky krajiny.

Pomerne dlho mohol tento proces prebiehať tak, že odchylky od schémy vecí nemuseli byť nápadné. Pokiaľ nejestvoval jednotný a presný globálny systém priestorových súradníc, pozornosť sa musela sústrediť predovšetkým na konštrukciu takéhoto systému. Pokiaľ nejestvovali adekvátne systémy klasifikácie, podľa ktorých sa dali jednotlivé prvky krajiny presne identifikovať, sústreďovala sa pozornosť pochopiteľne týmto smerom. Najskôr sa musel stanoviť nemenný systém priestorových súradníc, do ktorého sa vkladali presne definované prvky krajiny. Až po tejto operácii sa mohli začať študovať zložité vzťahy medzi takto ponímaným krajinným priestorom a prvkami v ňom — vzťahy, ktoré vlastne rozrušujú východiskovú priestorovú predstavu.

Ani moderná geografia sa nemôže obísť bez krajinného priestoru vyjadreného geografickými súradnicami. Nemôže obísť operáciu, v ktorej vkladá do tohto priestoru jednotlivé presne identifikované prvky krajiny — veci. Je to síce nevyhnutná, ale iba úvodná operácia. Moderná geografia ide podstatne ďalej. Táto cesta je predznačená už v počiatkových štádiách geografie. Medzi klasickými priestorovými predstavami reprezentovanými schémou vecí a priestorovými predstavami formujúcimi sa na poli geografie je jeden dôležitý rozdiel. Geografia narába s kategóriami blízkymi dvojici kategórií vec — priestor. Nikdy však neakceptovala vzťah *dichotómie* medzi priestorom a vecami v ňom, vzťah tvoriaci jadro schémy vecí. Nikdy neprijala predstavu, že je krajinný priestor pasívny voči objektom, ktoré sú v ňom. Vždy predpokladala, že je tento priestor nositeľom určitých vlastností, prostredníctvom ktorých vplýva na prvky krajiny. Predpokladala a videla závislosť medzi ich povahou a polohou. Nikdy neprijala predstavu, že je krajinný priestor nezávislý na prvkoch krajiny, že predstavuje akúsi konštantu. Vlastnosti krajinného priestoru chápala vždy ako závislé na charaktere objektov a udalostí nachádzajúcich a odohrávajúcich sa v tomto priestore. Geografia odmietajúc takto vzťah dichotómie medzi vecou a priestorom vytvárala od svojich počiatkov zreteľnú opozíciu voči klasickému pojmu absolútneho priestoru.

Žiaľ, že táto opozícia reprezentujúca autonómiu geografického myslenia sa neprejavila v adekvátnej geografickej teórii, v rámci ktorej by sa koncipoval pojem „krajinný, resp. geografický priestor“. Príčin je niekoľko. Spomenieme aspoň tie hlavné. Takáto teória sa mohla formovať iba na základe nesmierneho množstva objektívnych informácií a faktov vzťahujúcich sa v pod-

state na celú Zem. Predpokladom pre nahromadenie množstva dát bol rozvoj disciplín študujúcich jednotlivé prvky krajiny (geológie, pedológie, biológie, atď.). Tento rozvoj bol veľmi výrazne limitovaný i technickými vymoženosťami spoločnosti. Inými slovami, geografia musela dlho „čakať“ až sa vytvorí dostatočne široká základňa dát. K tomu treba prirátat i tlak tradície reprezentovaný pojmom absolútneho priestoru. Tento tlak opierajúci sa o úspechy klasickej mechaniky bol po dlhú dobu značný. Predstavoval ťažko prekonateľnú bariéru pre vznik geografickej teórie, ktorá by obsahovala pojem priestoru zreteľne protirečiaci tradičným priestorovým predstavám. Nielen geografia, ale aj mnohé iné vedy nevedeli vzdorovať tomuto tlaku a koncipovať pojmy priestoru odlišné od klasického pojmu absolútneho priestoru. Tento tlak tradície doznieva v podstate až v našej dobe [5, 7, 11, 16, 17, 21, 28].

Nakoľko geografia nevytvorila explicitne vyjadrený pojem krajinného priestoru, splynul tento priestor v predstavách negeografov — vedcov i širokej verejnosti — s absolútnym priestorom. V ich predstavách sú často pojmy „krajinný priestor“, „krajina“, „prvok krajiny“ veľmi blízke pojmom, ktoré sme odvodili zo schémy vecí. Predpoklad, že krajinný priestor — ako priestor absolútny zaručuje identitu prvkov krajiny, stal sa východiskom mnohých zásahov do krajiny. Často sa preto neráta s tým, žeby lokalizácia nejakého objektu (mesta, priehrady, rekreačného strediska, poľa a pod.) mohla zásadne ovplyvniť jeho vlastnosti, a tým i jeho spoločenskú funkciu.

Záverom iba ešte zdôrazníme, že medzi klasickým pojmom absolútneho priestoru a pojmom priestoru krajinného sú napriek určitým podobnosťami hlboké rozdiely. Táto odchylka od klasického priestorového myslenia patri k podstate geografie. V nasledujúcich kapitolách sa pokúsime ukázať, čo sa za ňou skrýva a kam — k akému pojmu priestoru — náš môže priviesť.

PRIESTOR AKO „NIEČO VIAC“

Ako sme už naznačili, v jadre geografických priestorových predstáv sa nachádza presvedčenie, že krajinný priestor nemožno stotožniť s nehybným kvalitatívnym prázdnom. Je to presvedčenie, že v porovnaní s absolútnym priestorom je krajinný priestor „*niečim viac*“. Toto „niečo viac“ býva často obsiahnuté v geografických prácach iba v implicitnej podobe. Treba ho z kontextu dešifrovať. Zo výrazom „niečo viac“ sa skrývajú z hľadiska obsahu i formy veľmi rôzne priestorové predstavy. Môžu to byť nejasné intuitívne predstavy, no i predstavy jasné, vedecky fundované.

Už v predstavách primitívnych etnických skupín, u ktorých nemožno vrátiť ani o zárodkoch vedy, nie je krajinný priestor ponímaný ako prázdnota [8, 23]. Nie je pasívny, ale pôsobí na objekty nachádzajúce sa v ňom. Usporadúva ich podľa ich povahy do charakteristických priestorových štruktúr. Nie je absolútny v tom zmysle, žeby jestvoval nezávisle na veciach a javoch, ale je nimi akoby vytváraný, nemožno ho oddeliť od nich ako dačo samostatné. Ak by sme tieto predstavy chceli vyjadriť moderným vedeckým termínom, tak by sme mohli povedať, že v predstavách primitívnych etnických skupín je krajinný priestor priestorom relatívnym, podobá sa zložitému silovému poľu. Pravda neslobodno zabudnúť, že sú to predstavy nejasné, *synekretické*. Sú predovšetkým produktom bezprostrednej skúsenosti s krajinou, skúsenosti, ktorá nie je doprevádzaná zodpovedajúcim vedeckým myslením. Preto sa tu hlboko-

ké postrehy striedajú s rovnako hlbokými omylmi. Pochopiteľne, že tu ne-nájde ani náznak po nejakej univerzálnej predstave priestoru, ale iba chaos rôznych lokálnych predstáv. Formovanie univerzálneho pojmu priestoru v prvých štátnych útvoroch je preto udalosťou zásadného významu. Na spomínanej Ptolemaiovej mape sa okrem priestorových oblastí, vytvorených číselne určeným systémom priestorových súradníc, vyskytujú i priestorové útvary iného druhu. Sú to zóny, priestorové oblasti určené kvalitatívne — výskytom krajinných prvkov určitých kvalít. Systémom zón je vyjadrený určitý poriadok vládnucci v krajinnom priestore a reprezentujúci jeho povahu. Rozdiel medzi kvalitatívne určenou zónou a kvalitatívne prázdnyimi, iba číselne určenými oblasťami je evidentný, i keď ho čiastočne maskuje skutočnosť, že sa hranice týchto dvoch odlišných priestorových útvarov prekrývajú. Toto prekrytie a zdanlivé splyvanie je možno zapríčinené tým, že starí Gréci pripisovali číslu veľký význam. V každom prípade však Ptolemaios predpokladal, že medzi povahou prvkov krajiny vládne veľmi silná a jednoznačná závislosť. Podľa týchto svojich predstáv neváhal korigovať i údaje cestovateľov [27]. Myšlienka, že krajinný priestor je „niečim viac“ než absolútnym priestorom, je vyjadrená v prácach A. Humboldta i Ch. Darwina. Význačné postavenie má i v prácach francúzskych a nemeckých geografov C. Rittera, F. Richthoffena, A. Hettnera, Vidal de la Blachea, E. Martonneho a ďalších. Nájde ju i v moderných prúdoch ako je americká regionálna veda a pochopiteľne i súčasná náuka o krajine.

Toto všetko spomínáme preto, aby sme naznačili, že v pozadí geografického priestorového myslenia treba hľadať i iné systémy kategórií a im zodpovedajúce schémy, než je systém kategórií reprezentovaný klasickou schémou vecí. V pozadí geografických priestorových predstáv možno rozoznať okrem *schémy vecí* i *schému vecí v poli* a *schému rýdzich polí*, či jednoducho *polí*. V polohe univerzálnych schém diferenciacie ich uvádza S. Körner [13]. Dôležité je, že podáva tieto schémy ako časti súvislého sledu. Od schémy vecí možno prejsť cez schému vecí v poli ku schéme polí. Tento prechod sa javí ako postupná deštrukcia kategórie vecí, resp. klasickej dichotómie medzi vecou a priestorom, s čím sú pochopiteľne spojené i zmeny v chápaní priestoru.

Najbližšie ku klasickej schéme vecí sa nachádza *schéma vecí v poli*. Táto schéma, podobne ako schéma vecí, spočíva na rozlíšení vecí a priestoru. Podľa nej však rozdiel medzi vecou a priestorom nie je nepreklenuteľný, nemá už charakter dichotómie. Podľa tejto schémy nie sú veci jedinými nositeľmi vlastností. Okrem nich sú nositeľmi vlastností i priestorové oblasti, a to bez ohľadu na to, či sa v nich nachádzajú alebo nenachádzajú veci. Táto schéma pripúšťa, aby sa v jedinej priestorovej oblasti kumulovalo viac vlastností naraz. Vlastnosti priestorových oblastí sa môžu, na rozdiel od vecí, prelínať. Okrem toho táto schéma pripúšťa existenciu vzťahov a väzieb medzi vecami a priestorovými oblasťami. V opačnom prípade, ak by väzby tohto druhu nejestvovali, schéma by strácala zmysel. Vlastnosti vecí nachádzajúcej sa v určitej priestorovej oblasti sú preto ovplyvnené vlastnosťami tejto oblasti. So zmenou polohy vecí sa mení i jej povaha. Priestor podľa tejto schémy nie je ani kvalitatívne prázdny, ani pasívny voči veciam v ňom, má charakter *poľa*.

Schému vecí v poli použijeme teraz vo funkcii vzoru. Veciam tejto schémy

by dobre zodpovedali objekty rôznej látkovej povahy, ako horniny, voda, pôda, sídla, atď. Pre takto interpretované veci budeme používať výraz „krajinný prvok“. Interpretácia vecí je na prvý pohľad rovnaká ako pri schéme vecí. Rozdiely sa ukážu až neskôr, až vo vzťahu vecí k priestoru — poľu. Interpretácia priestoru je zložitejšia. Možno pritom vychádzať zo súboru priestorových oblastí vytvorených tým istým systémom priestorových súradníc, ktorý reprezentuje absolútny krajinný priestor. Tieto kvalitatívne prázdne priestorové oblasti však treba zaplniť určitými vlastnosťami. Možnosti v tomto smere sú prakticky neobmedzené. Z neobmedzeného množstva vlastností treba vybrať iba niektoré, iba tie, ktoré sú *relevantné*. Relevantnosť vlastností priestoru možno určiť iba vo vzťahu k určitému prvku krajiny. Sú to také vlastnosti, ktoré vplyvajú na povahu daného prvku. Takto určený súbor priestorových vlastností bude mať vzhľadom na daný prvok krajiny charakter poľa.

Tak napríklad — pôde by bolo možné pripísať funkciu vecí. Rôzne vlastnosti klímy, hornín, reliéfu atď., o ktorých vieme, alebo predpokladáme, že vplyvajú na vlastnosti pôdy, by sa dali priradovať pôvodne kvalitatívne prázdny priestorovým oblastiam. Takto určené priestorové oblasti by predstavovali vzhľadom k pôde silové pole, resp. jej prostredie, ktoré vplýva na vlastnosti pôdy. Toto pole by spôsobovalo, že vlastnosti pôdy by boli v súlade s jej lokalizáciou, žeby jestvoval určitý priestorový poriadok v rozmiestnení rôznych typov pôdy. Pôda by sa javila ako závislá na príslušnom priestore — poli. Podobným spôsobom by sa dali konštruovať aj polia vo vzťahu k ostatným prvkom krajiny. Takýto spôsob tvorby priestorových pojmov možno nájsť u jednotlivých geografických disciplín. Používajú ho i negeografické disciplíny študujúce jednotlivé prvky krajiny. Termín „prostredie“ je pritom asi frekventovanejší než termín „priestor“. V poslednej dobe najmä ekológia s úspechom používala a rozvíjala pojem „prostredie“.

Uvedený spôsob tvorby priestorových predstáv sa výrazne odlišuje od klasického spôsobu vychádzajúceho zo schémy vecí. Krajinný prvok si ešte do určitej miery zachováva charakter látkového objektu — vecí. Postupne ako sa formuje pojem prostredia, či poľa, stráca krajinný prvok vo vzťahu k tomuto pojmu veľa z povahy vecí. Prestáva byť nemenným agregátom vlastností. Začína sa skôr podobáť akémusi priesečníku premenlivých vzťahov a závislostí a z nich vyplývajúcich vlastností. Aj priestor-pole sa výrazne líši od absolútne ponímaného krajinného priestoru. Je „niečím viac“, je nositeľom určitých vlastností a je priestorom *relatívnym*. Možno ho koncipovať iba vo vzťahu k určitému prvku krajiny. Bez vzťahu k danému prvku nemá takýto pojem priestoru žiaden význam. Vzhľadom k tomuto vzťahu budeme takto koncipované priestory nazývať *monocentrickými*.

Monocentrické priestory spočívajú na rozlíšení dvoch kategórií. Rozlišujú vec a pole, resp. krajinný prvok a príslušný priestor. Toto rozlíšenie pripomína klasickú schému vecí. Dôležitá je tu však skutočnosť, že rozdiel medzi vecou a poľom nemá už charakter dichotómie. To znamená, že môže byť viac alebo menej výrazný, že sa môže dokonca zotierať a miznúť. Kategória vecí a jej geografické ekvivalenty strácajú postupne na význame. K tomuto procesu dochádza vždy vtedy, keď popri závislostiach krajinného prvku na prostredí sa objaví aj závislosť opačnú, t.j. závislosť prostredníctvom ktorých vplýva krajinný prvok na svoje prostredie, prostredníctvom ktorých modifikuje svoj priestor. V tomto prípade sa rozdiel medzi poľom a vecou v poli

zotiera. Takýto proces možno pozorovať napríklad u ekológií. Pôvodne zreteľný rozdiel medzi organizmom a prostredím sa postupne zotieral a oba pojmy postupne splývali do jediného systému. Dalo by sa ukázať, že podobné zmeny prebiehali a prebiehajú i u jednotlivých geografických disciplín.

Pri tvorbe priestorových predstáv sa môžeme zaobísť bez rozlíšenia vecí a priestoru. Naznačujú to i niektoré prúdy v modernej vede [5] a na tomto predpoklade spočíva i *schéma polí*. S. Körner [13] vidí výhody tejto schémy v tom, že je jednoduchšia a zbavená početných protirečení typických pre klasickú schému vecí. Načrtáva ju iba v základných obrysoch.

Podľa schémy polí jedinými nositeľmi vlastností sú priestorové oblasti. Priestorovým oblastiam možno priradovať rôzne vlastnosti, bez ohľadu na to, či sú, alebo nie sú v nich veci. Najjednoduchším prípadom je priestorová oblasť určená jedinou vlastnosťou. Takto možno pôvodne kvalitatívne prázdny priestorovým oblastiam priradiť určitú kvantifikovanú vlastnosť, napr. atmosférický tlak. Susedné priestorové oblasti sa budú líšiť veľkosťou tlaku. Na základe tohto vzťahu možno konštruovať všeobecne známu mapu, na ktorej sa nachádzajú tlakové níže, výše, fronty atď. Určitým usporiadaním týchto útvarov sú charakterizované rôzne meteorologické situácie. Vznikne tak kontinuálne silové pole s typickým rozložením síl a so zákonitým pohybom.

Podobné polia možno konštruovať aj na základe iných prvkov krajiny, resp. ich vlastností. Často sa takéto a podobné polia označujú názvom *sieť* [10, 11]. Priestorové predstavy tohto druhu sa rozvíjajú na pôde rôznych geografických a negeografických disciplín skúmajúcich jednotlivé prvky krajiny. Rozvinuté sú najmä v ekonomickej geografii a regionálnej vede. Sieťe zdôrazňujú autonómiu jednotlivých prvkov krajiny. Vyjadrujú schopnosť týchto prvkov vytvárať svoje vlastné priestory — siete. Priestor vyjadrený sieťou je prejavom určitých vlastností — dalo by sa povedať, že priestorotvorných — daného prvku krajiny. V tomto chápaní nemožno priestor a prvok krajiny oddeliť.

Monocentrické priestory, bez ohľadu na to, či rozdiel medzi priestorom a vecou je viac alebo menej výrazný predstavujú výrazný odklon od klasických priestorových predstáv. Sú to priestory relatívne. Z hľadiska negeografických vied skúmajúcich jednotlivé prvky krajiny môžu monocentrické priestory predstavovať adekvátny pojem priestoru. Z pohľadu geografie ich však musíme hodnotiť inak, opatrnejšie. Každé geografickej disciplíne, ktorej pozornosť je zameraná na určitý prvok krajiny, zodpovedá príslušný monocentrický priestor. Má charakter systému zloženého z daného prvku krajiny a príslušného priestoru-poľa. Súboru geografických disciplín zodpovedá súbor takýchto systémov. Pokiaľ nie sú jasné vzťahy medzi týmito jednotlivými systémami, pokiaľ nie je známy spôsob ako sa tieto systémy skladajú do systému vyššieho radu, bude tento súbor systémov predstavovať iba *sumu systémov*. Až po poznaní vzťahov medzi jednotlivými monocentrickými priestormi, až po poznaní „*systému systémov*“ možno vraviť o krajinnom priestore. Inými slovami, pri koncipovaní pojmu „krajinný priestor“ nemožno vychádzať z jednotlivých prvkov krajiny, ale z *totality* krajiny. Z tohoto pohľadu je tvorba monocentrických priestorov krokom, ktorý je pre geografiu dôležitý a nevyhnutný. Nie je to však krok finálny, krok ktorý by nás dovedol priamo k pojmu krajinného priestoru. Krajinný priestor je „*niečo viac*“ než suma monocentrických priestorov, je to systém takýchto priestorov.

V roku 1862 H. Helmholtz hovorí: „V súčasnosti môžeme mať dojem, že

väčšmi než kedykoľvek predtým sú uvoľnené vzájomné vzťahy všetkých vied, pre ktoré ich zjednocujeme.“ [12]. O sto rokov neskôr takmer rovnako hodnotí situáciu K. Boulding [6]. Jednotlivé špecializované vedy prirovnáva k múdrym mníchom, ktorí žijú v izolovaných celách. Tieto výroky vravia o tom, že v období nimi vymedzenom jestvoval vo vede ako celku výrazný trend k špecializácii vied. Jednotlivé vedy sústreďovali pozornosť na svoj pomerne úzko vymedzený objekt takým spôsobom, že sa navzájom izolovali. Tento proces sa premietol i do geografie. E. Mazúr ho nazval *automatizáciou* geografie [15]. V tomto procese sa do popredia záujmu geografov dostávajú jednotlivé prvky krajiny. Vlastný predmet ich záujmu-krajina ako totalita sa presúva z centra smerom k periférii záujmu. Takto orientovaný výskum dospel pomerne k dokonalému poznaniu jednotlivých prvkov krajiny, ako i k poznaniu jednotlivých monocentrických priestorov. Poznanie krajiny ako totality a s tým súvisiace poznanie krajinného priestoru nedosiahlo podobnú úroveň.

Moderná geografia si jasne uvedomuje obmedzenia atomizovanej geografie a z neho plynúce nedostatky poznania krajiny a jej priestoru. Stále zreteľnejšie a naliehavejšie formuluje potrebu koncipovať krajinu ako totalitu, čo sa premieta i do potreby koncipovať adekvátny pojem krajinného priestoru, pojem priestoru, ktorý je „ničím viac“ než sumou monocentrických priestorov.

Zdá sa však, že vedci-negeografovia, ako i široká verejnosť, si neuvedomujú nedostatky a riziká atomizovaného prístupu ku krajine. V praxi sa ku krajinnému priestoru nepristupuje ako k totalite, ale narába sa s týmto priestorom tak, ako keby bol totožný s niektorým monocentrickým priestorom, prípadne so sumou takýchto priestorov. Niekedy sa krajinný priestor stotožní s ekonomickým priestorom, inokedy sa chápe iba ako sieť priestorových väzieb ekologickej povahy a pod.

KRAJINNÝ PRIESTOR AKO ŠTRUKTÚROVANÉ KONTINUUM

Monocentrické priestory, hoci ich nemožno stotožniť s krajinným priestorom, predsa naznačujú cestu, ktorá vedie k tomuto pojmu. Zreteľne naznačili, že geografia sa nemusí opierať pri tvorbe svojich pojmov o klasický systém kategórií vyjadrený schémou vecí, spočívajúci na pojme absolútneho priestoru a na dichotómii medzi priestorom a vecami v ňom. Naznačili, že pojem priestoru v podobe poľa predstavuje pre geografické priestorové myslenie oveľa vhodnejšie východisko. Nedostatkom monocentrických priestorov bolo to, že nerešpektovali totalitu krajiny, že sa vzťahovali iba k jednotlivým prvkom krajiny. Pokúsime sa tento nedostatok odstrániť, načrtnúť spôsob ako možno koncipovať pojem krajinného priestoru vo vzťahu k totalite krajiny. Vychádzaj pritom budeme zo schémy poľa.

Rozdiel oproti procesu, v ktorom sa formujú monocentrické priestory, spočíva v prvom kroku. Kvalitatívne prázdny priestorovým oblastiam možno priradovať jednoduché, akoby už nerozložiteľné vlastnosti jednotlivých prvkov krajiny, ako to bolo v prípade monocentrických priestorov. Tým však vôbec nie je vylúčená možnosť priradovať týmto oblastiam *vlastnosti celostné*. Sú to vlastnosti krajiny ponímanej ako totalita. Sú to vlastnosti, ktorými pomenúvame sieť synergetických väzieb [18, 22], t.j. spôsob interakcie krajin-

ných prvkov na danom mieste. Pod vlastnosťou tu teda rozumieme určité vzťahy alebo presnejšie „vzťahy medzi vzťahmi“, t.j. určitú (synergetickú) štruktúru. Názvy ako „kras“, „sprašová pahorkatina“, „fluviálna rovina“, „veľkomestská aglomerácia“, „vidiecka krajina“ sa môžu stať názvami týchto celostných vlastností za predpokladu že im priradíme presne určenú sieť synergetických väzieb.

Po priradení takto ponímaných celostných vlastností pôvodne kvalitatívne prázdny priestorový oblastiam vznikne pestrá priestorová mozaika. Krajinný priestor sa bude javiť ako výrazne *kvalitatívne diferencovaný* útvar. Jednotlivé priestorové oblasti sa budú líšiť svojou synergetickou štruktúrou, nebudú však navzájom izolované. Rozdiely v synergetickej štruktúre vôbec nevyklučujú, ale skôr predpokladajú existenciu priestorových väzieb medzi susediacimi oblasťami. Sú to väzby, ktoré spájajú susedné úseky rieky, susedné komplexy hornín, susedné povrchové tvary, susedné rastlinné spoločenstvá, susedné sídla a pod. Tieto väzby možno vyjadriť ako rôzne monocentrické priestory — siete. Tento súbor sietí nie je však sumou jednotlivých sietí. V rámci každej priestorovej oblasti sú jednotlivé oblasti siete spojené väzbami synergetickej povahy do *systému sietí*.

Susediace priestorové oblasti spravidla vykazujú určité pravidelnosti v zoskupení, určité priestorové rytmy, či priestorový poriadok. To naznačuje, že priestorové väzby medzi jednotlivými bezprostredne susediacimi oblasťami sú určitým spôsobom organizované, sú v určitom vzájomnom vzťahu. Nakoľko je to priestorový vzťah medzi priestorovými vzťahmi, možno vraviť o priestorovej alebo *chorologickej štruktúre*. Na tomto základe možno vyčleňovať priestorové oblasti vyššieho radu, oblasti určené chorologickou štruktúrou. Možno rozlišovať a vyčleňovať lineárne, centralizované, polarizované a iné štruktúry.

Priestorové útvary ponímané ako chorologické štruktúry možno nazvať *krajinným priestorom*. Je to pojem priestoru koncipovaný vo vzťahu k totalite krajiny vyjadrenej synergetickou štruktúrou. Má charakter *štruktúrovaného kontinua*. Kategória štruktúry má v tomto geografickom pojme centrálné postavenie.

Iba načrtnutý pojem krajinného priestoru sa pokúsime aspoň v niektorých črtách upresniť. S pojmom štruktúry je nerozlučiteľne spätý i pojem *hierarchie*, nakoľko pri štruktúre treba rozlišovať medzi vzťahmi vyššieho a nižšieho radu a ich priestorovými oblasťami. Z tohto pohľadu sa krajinný priestor bude javiť ako *hierarchický* systém priestorových oblastí, ako systém s množstvom úrovní. Hierarchická výstavba krajinného priestoru umožňuje v rámci tohto priestoru rozlišovať medzi *systémom* a *prvkami systému*. Priestorová oblasť je systémom voči priestorovým oblastiam nižšieho radu, z ktorých sa skladá. Tieto oblasti sa javia voči hierarchicky nadriadenej oblasti — systému ako jeho prvky. Z tohto pohľadu jasne vidno, že každá priestorová oblasť má *podvojnú* postavenie. Je systémom voči hierarchicky podradeným oblastiam a je prvkom systému vzhľadom k hierarchickým nadradeným oblastiam. Termínom „krajinný priestor“ možno označiť priestorovú oblasť na hociktorej úrovni. Jasnosť pojmu „krajinný priestor“ bude závislá na určení danej oblasti v rámci hierarchie, t.j. na jej určení ako systému i ako časti vzhľadom k nižším i vyšším hierarchickým úrovňam.

Protirečenie medzi systémom a prvkom, ktoré je vlastné všetkým priesto-

rovým oblastiam, možno chápať aj ako protirečenie medzi *totalitou* a *autónomiou*. Je to protirečenie medzi totalitou hierarchicky nadradenej priestorovej oblasti a autonómiou oblasti hierarchicky podradenej.

Hierarchicky chápané rozdiely medzi prvkom a systémom sú nositeľmi tzv. *emergentných* vlastností. Na každej hierarchickej úrovni sa vynárajú vlastnosti pre ňu typické, vlastnosti, ktoré na iných úrovniach nenájdeme. Krajinný priestor, ako priestorová oblasť určitej hierarchickej úrovne, je určený práve takouto emergentnou vlastnosťou, charakterizujúcou totalitu alebo celosť tohto priestoru.

Z hierarchickej výstavby krajinného priestoru celkom logicky vyplýva otázka, aké útvary stoja na najvyššej a aké na najnižšej hierarchickej úrovni tohto systému. Na najvyššej hierarchickej úrovni sa nachádza priestorový útvar v podobe „povrchu Zeme“. Odpoveď na druhú časť otázky je zložitejšia. Na najnižšej hierarchickej úrovni sa nachádzajú priestorové oblasti v podobe akýchsi bodov. Chybou by však bolo chápať bod klasicky, t. j. ako bezrozmernej útvar zbavený všetkých vlastností. Správnejšie je chápať bod ako „centrum pravidelne opakujúceho sa javu šíriaceho sa na vokol“ [5]. Je však otáznave, či je veľmi dôležité alebo dokonca prvoradé hľadať tieto hierarchicky najnižšie stojace priestorové oblasti, tieto ďalej nedeliteľné stavebné kamene. Krajinný priestor treba predovšetkým chápať ako štruktúru. Z tohto hľadiska sú potom prvoradé procesy tak *skladania*, ako aj *rozkladania* štruktúry [20]. Krajinný priestor treba chápať ako výsledok týchto procesov, ako výsledok kompozície. Z tohto pohľadu priestorové oblasti stojace na najnižšej hierarchickej úrovni, a preto neschopné rozkladania, strácajú na význame.

Napokon aspoň upozorníme na *kategóriu veľkosti*. Medzi veľkosťou priestorovej oblasti a jej postavením v rámci spomínaného hierarchického systému neplatí priama závislosť. Na tej istej hierarchickej úrovni sa môžu nachádzať priestorové oblasti rôznej veľkosti. Veľké priestorové oblasti môžu byť štruktúrne jednoduché a naopak. Pomerne nevelké priestorové oblasti môžu byť zo štruktúrneho hľadiska zložité. Veľkosť je však dôležitá preto, že je nositeľom určitých vlastností. Určité vlastnosti priestorových oblastí nachádzame iba u oblastí určitej veľkosti. Táto korelácia medzi veľkosťou a vlastnosťou priestorových oblastí tiež jasne naznačuje, že krajinný priestor v uvedenom poňatí nezodpovedá klasickým priestorovým predstavám. Tieto klasické priestorové predstavy a z nich plynúce hodnotenie veľkosti výstižne charakterizuje D'Arcy Thompson [25]. Píše, že sme zvyknutí chápať veľkosť ako čisto relatívnu záležitosť a v súlade s tým predpokladať, že veľkosť neznamená podstatný rozdiel. Považuje to za esenciu newtonovskej filozofie, že sme schopní v našich úvahách voľne prechádzať od jednej extrémnej veľkosti ku druhej.

V celej našej štúdií sme sa vyhýbali kategórii času. Pri úvahách o absolútnom priestore to bola pochopiteľné a opodstatnené, nakoľko takto ponímaný priestor je dokonale nehybný, statický. Jedinými nositeľmi pohybu, a tým i času, boli veci v priestore. Tento na veci naviazaný čas bol však na priestore nezávislý. Pri monocentrických priestoroch sa však rozdiel medzi nehybným priestorom a pohyblivým prvkom krajiny zotieral. Priestor strácal prívlastok dokonale nehybného útvaru. Krajinný priestor v podobe priestorovej štruktúry stráca tento prívlastok úplne, nakoľko pohyb patrí k základným vlastnostiam štruktúr [19, 20]. Synergetická štruktúra, ku ktorej sa pojem krajinného prie-

storu vzťahuje, je útvarom s charakteristickým pohybom a genézou. Tento jej pohyb sa prenáša na všetky hierarchické úrovne krajinného priestoru. Problematiky času sme sa mohli iba dotknúť. Jej rozpracovanie by si vyžadovalo samostatnú štúdiu. Zmienkou o kategórii času sme chceli iba naznačiť, že pojem krajinného priestoru nadobudne presnejší a hlbší zmysel a význam keď sa explicitne určí jeho vzťah k času.

Načrtnutý pojem krajinného priestoru anticipuje metodológiu odlišnú od vyššie spomínanej metodológie vychádzajúcej z klasických priestorových predstáv alebo monocentrických priestorov. Tento pojem obracia pozornosť geografov predovšetkým ku vzťahom, väzbám, systémom a štruktúram, a tým i k syntetickým metódam výskumu krajiny, ktoré sú nerozlučne späté s uvedenými kategóriami. Pochopiteľne, že anticipuje i nové formy spoločenskej praxe s krajinou.

ZÁVER

Pokúsili sme sa ukázať pojem priestoru v podobe vzťažného pojmu. Ukázať ho ako pojem, ktorý nejestvuje nikdy sám, ale ktorý je vždy súčasťou určitého systému pojmov, v rámci ktorého nadobúda svoj význam a zmysel. Pokúsili sme sa ukázať, že priestorové predstavy v geografii môžu nadväzovať na niekoľko pojmových systémov, či univerzálnych schém. V súlade s tým vyúsťuje geografické priestorové myslenie do rôznych poňatí priestoru, čo sa premieta do polôh teoreticko-metodologických i praktických. Napokon sme naznačili tú z ciest, ktorá vedie k adekvátnemu pojmu „krajinný priestor“.

Mnohé z myšlienok sme mohli iba načrtnúť, či už pre ich zložitosti či pre obmedzený rozsah štúdie. Mnohé z nich treba domyslieť, upresniť či konkretizovať. Preto chápeme našu štúdiu skôr ako nastolenie problémov než ich riešenie.

LITERATÚRA

1. AFANASIEV, V. G.: O principach klasifikacii celostnykh system. *Voprosy filosofii*, 1—6, 1963. — 2. ACKERMANN, E. A.: Where Is a Research Frontier? *Annals of the Ass. of Am Geogr.*, 53, 4, 1963. — 3. ANUTCHIN, V. A.: Teoretické problémy geografie. Praha 1963. — 4. ARMAND, D. L.: *Náuka o landschafte*. Moskva 1975. — 5. BACHELARD, G.: *Nový duch vedy*. Bratislava 1981. — 6. BOULDING, K. E.: General system theory. The skeleton of science. *General Systems Yearbook* (Ann. Arbor. Mich.), 1956. — 7. BUNGE, W.: *Theoretical Geography*. Lund Studies in Geography. S. C., 1, Lund 1966. — 8. GUREVIČ, A. J.: *Kategórie stredovekej kultúry*. Praha 1978. — 9. HAGGET, P.: *Geography a modern synthesis*. New York, Evaston, San Francisco, London 1974. — 10. HAGGET, P., CHORLEY, R. J.: *Network Analysis in Geography*. London 1969. — 11. HARVEY, D.: *Explanation in Geography*. London 1970. — 12. HELMHOLTZ, H.: Výber z teoretických prác. Bratislava 1979. — 13. KÖRNER, S.: *Zkušenost a teorie*. Praha 1970. — 14. KUHN, T.: *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava 1982. — 15. MAZÚR, E.: *Geography of Today and Its Perspectives*. *Geogr. Čas.*, 20, 3, 1968. — 16. MAZÚR, E., DRDOŠ, J., URBÁNEK, J.: *Geography and the Changing World*. *Geogr. Čas.*, 32, 2—3, 1980. — 17. NAGEL, E.: *The Structure of Science*. New York 1961. — 18. NEEF, E.: *Die theoretischen Grundlagen der Landschaftslehre*. Gotha, Leipzig 1967. — 19. PIAGET, J.: *Psychologie intelligence*. Praha 1970. — 20. PIAGET, J.: *Štrukturalizmus*. Bratislava 1971.

21. REICHENBACH, H.: The Philosophy of Space and Time. New York 1957. — 22. SCHMITHÜSEN, J.: Grundlagen der Landschaftskunde. Allgemeine Geosynergetik. Berlin 1976. — 23. STRAUSS, L.: Myšlení přírodních národů. Praha 1971. — 24. SOČAVA, V. B.: Vedenije v učenije o geosistemach. Novosibirsk 1978. — 25. THOMPSON, D.: On Growth and Form. Cambridge 1963. — 26. URBÁNEK, J., MAZÚR, E., DRDOŠ, J.: The Search for the New Way of the Landscape Study. Geogr. Čas., 32, 2—3, 1980. — 27. Vidal de la Blache, P.: Le Principe de la Géographie. Annales de Géographie. V. 1896. — 28. WARTOFSKY, M. W.: Conceptual Foundation of Scientific Thought. New York—London 1968.

Эмиль Мазур, Ян Урбанек

КАТЕГОРИЯ ПРОСТРАНСТВА В ГЕОГРАФИИ

Категория пространства играет в географии важную роль. География не может отвлечься от пространственных свойств объекта, который изучает. Поэтому понятие пространства содержится и выражается в каждом географическом труде. Но несмотря на это, в географии не существует эксплицитной и однозначной дефиниции „своего“, т. е. географического или же ландшафтного пространства. Этот недостаток неблагоприятно проявляет себя в географической теории, методологии и прикладной деятельности. Целью нашей настоящей работы является внесение определенного вклада в дело устранения этого недостатка.

Понятие „пространство“ в географии всегда встречается в виде соотносительного понятия. Оно всегда выступает в прочном соединении с другими понятиями. Его значение и смысл варьируют в зависимости от понятийной системы, в которой мы его рассматриваем. Попытаемся сделать набросок этих вариаций понятия „ландшафтное пространство“.

Понятие „абсолютное пространство“ возникло в недрах классической механики или же евклидовой геометрии [11]. Абсолютное пространство — пустое пространство. Ему имманентно представление неприсутствующего объекта. Это качественно пустое, недвижимое гомогенное пространство. Его можно произвольно подразделять на области при помощи константного масштаба [11, 21]. Само по себе абсолютное пространство для эмпирических наук не представляет более значительный интерес. Свое значение приобретает оно лишь в отношении к вещам, которые „находятся в нем“. Таким образом возникает пара понятий „пространство — вещь“, в которой пространство выступает в роли дополнения к вещи. Эту пару понятий можно применить при создании пространственных представлений. В этом отношении можно о ней говорить как о „схеме вещей“ [13]. Схема вещей основывается на различении как движущихся вещей, рассматриваемых в качестве единственных носителей свойств, так и недвижимых качественно пустых пространственных областей. Центром схемы является отношение дихотомии между пространственными областями и вещами содержащимися „в них“. Поэтому таким образом понимаемое пространство ведет себя по отношению к вещам пассивно. Оно не влияет на их свойства. Схема вещей может легко переводиться в язык географии. Пространственным областям схемы хорошо отвечают пространственные области созданные системой топографических координат. Элементы ландшафта, напр. породы, почвы, организмы и т. п., можно рассматривать как вещи, объекты состоящие из разных видов вещества, т. е. как единственных носителей свойств, дополним их к которым является упоминаемая выше система пространственных координат. Таким образом понимаемое ландшафтное пространство является абсолютным пространством. Свойства элементов ландшафта в нем не зависят от положения элементов ландшафта в таком образом понимаемом пространстве, от положения выраженного лишь в цифровом виде. Элементы могут передвигаться, но во время движения в пространстве они сохраняют идентичность. Этот, так сказать, классический способ образования пространственных представлений, начал формироваться уже в первых государственных строях, в которых возникла необходимость измерения и парцелляции страны. Более явный вид он приобрел в древней

Греции. По существу этот процесс завершился принятием дефиниции метра. Современная география не может обходиться без таким способом понимаемого ландшафтного пространства, так как она должна давать точную локализацию отдельным элементам ландшафта. Однако, она не может ограничиваться лишь этим, так сказать, элементарным понятием пространства.

Наряду с представлением ландшафтного пространства, понимаемого как абсолютное пространство, существует в географии понятие ландшафтного пространства, понимаемое как относительное пространство. Это представление основывается на том, что ландшафтное пространство можно представить в виде силового поля, которое воздействует на элементы ландшафта „в нем“ содержащиеся. Пространственные представления такого рода формируются по совершенно другой универсальной схеме дифференциации. Эту схему можно назвать схемой вещей в поле [13]. Согласно этой схеме вещи уже не являются единственными носителями свойств. Кроме них в качестве носителей свойств выступают также пространственные области — безразлично от того находятся в них вещи или нет. Вещь находящаяся в определенной пространственной области принимает участие в свойствах области. Согласно этой схеме между пространством и вещью не существует отношения дихотомии. География может применять и применяет этот вид пространственного мышления. Она может образовать свое понятие пространства по отношению к отдельным элементам ландшафта в виде „среды“, которая окружает данный элемент. Поскольку такое понятие пространства формируется как будто „вокруг“ отдельных элементов ландшафта, можно здесь говорить о моноцентрических пространствах. Например, свойства горных пород, климата и т. п. можно рассматривать как свойства свойственные отдельным пространственным областям, как свойства формирующие определенное силовое поле. В зависимости от свойств этого поля от места к месту изменяются свойства поверхностных форм. Подобным образом можно создавать моноцентрические пространства и в отношении остальных элементов ландшафта.

Отдельные моноцентрические пространства, равным образом как их сумму, невозможно понимать идентично с понятием „ландшафтное пространство“, так как география не изучает ни отдельные элементы ландшафта, ни их суммы, а изучает тотальность ландшафтных элементов, выраженную при помощи синергического принципа [18, 22]. Получать концепцию ландшафтного пространства по отношению к тотальности ландшафтных элементов позволяет следующая универсальная схема дифференциации — схема полей [13]. Эта схема различает только один вид индивидуумов, а именно пространственные области, характеризованные определенными свойствами и отношениями между ними. С точки зрения географии, изучающей тотальность ландшафтных элементов, однако, не все свойства являются равнозначными. Важными являются лишь целостные свойства определенного типа. Это свойства, при помощи которых выражается сеть синергических связей данной области, способ интеракции ландшафтных элементов на данном месте. Такого рода свойства могут скрываться за названиями, как например, „флювиальная равнина“, „лесовое холмогорье“, „крупногородская агломерация“, „сельский ландшафт“ и др. Путем внедрения таких свойств отдельным пространственным областям можно создать пеструю пространственную мозаику. Отдельные ячейки этой мозаики будут связаны между собой многочисленными пространственными связями и образуют пространственную систему. Эту пространственную систему можно понимать как ландшафтное пространство в полном смысле этого слова. Оно имеет характер структурализованного континуума, в котором существует противоречие между тотальностью ландшафтного пространства и автономией его составных частей. В отличие от ландшафтного пространства, понимаемого как абсолютного пространства, это пространство является динамичным, это образование, свойства которого зависят от характера элементов из которых оно состоит, это пространство относительное.

Наше короткое рассмотрение проблематики ландшафтного пространства нами понимается скорее как набросок проблемы, а не как ее решение. Мы стремились отобразить сложность образования понятия „ландшафтное пространство“, показать этот процесс как процесс ступеньчатый. Это процесс, который начинается у ландшафтного пространства, понимаемого как абсолютное пространство. От этого элементарного понимания он переходит посредством моноцентрических пространств к ландшафтному пространству в виде структурализованного

континуума. Исходное элементарное понятие в этом процессе не покидается, оно лишь переширивается, дополняется. В виду того, что с понятием „ландшафтное пространство“ связаны основные проблемы географической теории, методологии и аппликации, разработка данного понятия до всех деталей является весьма актуальной.

Перевод: Л. Правдова

Emil Mazúr, Ján Urbánek

THE CATEGORY OF SPACE IN GEOGRAPHY

The category of space has a significant function in geography. Geography cannot abstract from the spatial properties of object, which is being investigated. Thus the notion of space is contained and expressed in every geographical paper. In spite of this fact, however, geography did not arrive at an explicit and unambiguous definition of „its own“, i. e. geographical, or also landscape space. This deficiency manifests itself unfavourably in geographical theory, methodology as well as in application. The aim of this study is to contribute to removing this deficiency.

The notion of „space“ occurs in geography always in the form of a relational notion. It always occurs in fixed connections with other notions. Both its significance and sense vary in dependence on the notion system, within which it is considered. Let us try to outline these variations of the notion „landscape space“.

The notion „absolute space“ arose on the field of classical mechanics or Euclidean geometry respectively [11]. Absolute space is empty space. An idea of absent object is contained in it. That is a qualitatively empty, non-movable and homogeneous space. It may be divided anyway to areas by means of a constant scale [11, 21]. The absolute space per se is of no greater significance for empiric sciences. Its significance appears only in relation to objects being „in it“. A couple of notions „space — thing“ arises in this way, in which space is a supplement to the object. This couple of notions is usable in forming spatial ideas. In this connection it may be said about it as about *a scheme of things* [13]. The scheme of things lies in distinguishing both mobile things as the only bearer of properties and immobile, qualitatively empty spatial areas. The core of the scheme is the relation of dichotomy between spatial areas and things „in them“. Therefore the space conceived in this way is passive to the things as to its behaviour. It does not influence their properties. The scheme of things may be easily transposed into the language of geography. To spatial areas of the scheme well correspond the spatial areas formed by the system of topographical coordinates. The elements of landscape — rocks, soils, organisms etc. may be well-conceived as things composed of different kinds of matter, i. e. as the only bearers of properties, the supplement of which is the system of spatial coordinates mentioned. The landscape space interpreted in this way is *an absolute space*. The properties of landscape elements are not dependent on the position of landscape elements in such a conceived space, on the position expressed only numerically. The elements can be moved, during their moving in space, however, they keep their own identity. This, may be said, classical way to form spatial ideas commenced forming itself already in the first state formations, where a need appeared to measure and break up the land. It was given a clearer form by Old Greeks. In principle this process was completed by the definition of metre. Even modern geography cannot do without such conceived landscape space, because it must localize precisely the individual elements of landscape. It cannot be confined, however, only to, may be said, elementary concept of space.

Parallely to the idea of landscape space as space absolute also an idea of landscape

space as space relative exists in geography. This is an idea that the landscape space resembles a force field acting on the elements of landscape, which are situated „in the field“. The spatial ideas of this kind are formed according to another universal scheme of differentiation. This may be named as *a scheme of things in the field* [13]. According to this, however, the things are not the only bearers of properties. Beside them also the spatial areas are bearers of properties without regard to whether things are situated in them or not. A thing situated in a certain spatial area participates in the properties of the area. Therefore by change of the position of thing also at least a part of its properties changes. Between the area and the thing, according to this scheme, no relation of dichotomy holds good more. Geography may use and even uses also this kind of spatial thinking. It may conceive this own notion of space in relation to the individual elements of the landscape as „an environment“ surrounding the given element. As such a notion of space is formed as if „round“ the individual elements of landscape, it may be said about *monocentric spaces*. For instance, the properties of rocks, climate etc. may be conceived as properties belonging to the individual spatial areas, as properties forming a certain force field. In dependence on the properties of this field also the properties of surficial shapes change from place to place. In an analogical way, the monocentric spaces may be conceived also with regard to the other elements of the landscape.

The individual monocentric spaces, likewise as even their summing cannot be identical with the notion „landscape space“ as geography does not study either the individual elements or their sum but it studies the totality of landscape elements, which is expressed by *the synergetic principle* [18, 22]. The concept of landscape space in relation to the totality of landscape elements is enabled by another universal scheme of differentiation, *a scheme of fields* [13]. This scheme knows only one kind of individuals and they are spatial areas characterized by certain properties as well as relations between them. From the viewpoint of geography investigating the totality of landscape elements all the properties, however, are not equivalent. Significant are only *the integrative properties* of a certain kind. They are properties, by which the network of synergetic bonds in a given area is expressed, the way of interaction between the landscape elements in a given place. Such properties can be in the back of the names as „fluvial plain“, „loess hilly land“, „large town agglomeration“, „rural landscape“ and so on. Assigning such properties to the individual spatial areas one can form a varied spatial mosaic. The individual cells of this mosaic are linked by numerous spatial bonds to a spatial system. This spatial system may be conceived as *a landscape space* in the proper sense of the word. It has a character of *a structured continue*, in which a contradiction exists between *the totality* of landscape space and the autonomy of their parts. In contrast to the landscape space conceived as an absolute space, this space is movable, this is a formation the properties of which are dependent on the nature of elements they build it, this is a space *relative*.

Our short remarks to the problems of landscape space are conceived by us rather like the problems submitted than those being solved. We wanted to outline the complicity in forming the notion „landscape space“, to show this process as a process gradual. It is a process which commences in the landscape space conceived as the space absolute. From this elementary conceiving it continues through the monocentric spaces to the landscape space in the form of structured continue. The starting elementary notion has not been left in this process, but only crossed, supplemented. Regarding the fact that the basic problems of geographical theory, methodology and also applicability are connected with the notion „landscape space“, it is highly topical to work out this notion to consequences.

Translated by A. K r a j č í r